

Елка Мирчева
Институт за български език – БАН, София

СВОЕ И ЧУЖДО В ИЗГРАЖДАНЕТО НА ЛИТУРГИЧЕСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Abstract: The article examines some features of Old Slavonic liturgy terms (Slavonic Church Service) from 10th – 14th c. – these are *оутросъ*, *оутръница*, *оутръняа*, *оутръница* and *оутръняа* derived from the adjective *оутрънь*. In the previous studies *оутросъ* is defined as “gartsizam”. The study defends another hypothesis – this word is partially Bulgarian gartsizam occurred under the rules of the folk etymology.

Keywords: Old Slavonic liturgy terms, folk etymology

Тази разработка е посветена на един проблем, свързан с формирането на старобългарската литургическа терминология. Можем да си представим началото на нейното изграждане през IX – X в. като своеобразен взрив, при който св. Кирил и св. Методий и техните ученици създават цял нов лексико-семантичен пласт, като натоварват делничната славянска лексика с огромната задача да поеме върху себе си товара да доведе до новопокръстените славяни християнското учение и да доближи до тях в максимална степен ежедневно божослужение.

Това е период на бурно съзидание, на търсения. Неслучайно един до друг застават понякога два или три термина за назоваване на едно и също понятие. Това не е, както се интерпретира понякога, липса на последователност, на концепция, липса на норма (Гергова, Федер 2003: 102). Ако този привиден хаос от взаимнозаменими термини бъде проследен във времето, неминуемо ще се види как една от успоредно съществуващите възможности за превод надделява и поглъща останалите.

Ще разгледаме някои особености при старобългарските термини, назоваващи сутрешното богослужение. Така наречените класически паметници от IX – X в., нататък КСП, свидетелстват за успоредното съществуване на 3 термина: *оутросъ*, *оутръница*, *оутръняа* (СП 2: 1116 – 1117). *оутръница* и *оутръняа* са производни на прилагателното *оутрънь*, -нии. Твърде голямото словообразователно гнездо *оутро*¹, *оутро*², *оутръневати*, *оутрънь*, *оутръя*, *оутръе*, *оутръѣ*, *оутръи*, *оутръшьнъ* (СП 2: 1115 – 1119) бива обогатено с литургически термини, като за създаването на *оутръница* е използван словообразователен модел с наставка -ица, а при създаването на *оутръняа* един друг способ, при който е използвана субстантивирания форма на прилагателното име. И двата термина се използват равностойно, като не може да не направи впечатление, че що се отнася до КСП, то *оутръница* превежда само ὄρθρος, а единствените

две употреби на *оутрънаа* са срещу гръцко *ἡ ἑσθρνή*. В историческия развой на българския език надделява *оутрънаа*.

Къде обаче е мястото на *оутросъ* и каква е интерпретацията на неговата поява, но на първо място какво е разпределението на употребите на трите синонима в КСП според Старобългарския речник (СР 2: 1116 – 1117): *оутросъ* е използвана 6 пъти; *оутръница* – 5, а *оутрънаа* – 2 пъти. Що се отнася до предпочитанията на отделните ръкописи към някоя от лексемите, то те се разпределят, както следва: в Асеманиевото евангелие – и трите синонима; в Савината книга – *оутросъ* и *оутръница*; в Енинския апостол – *оутръница*. В речниците на Миклошич и Срезневски лексемата *оутросъ* не се среща. Речникът на Чешката АН добавя към примерите от КСП употреба в Остромировото евангелие, 2 употреби в Слеченския апостол и 1 в преводния от латински текст на Беседите на папа Григорий Двоеслов, където *оутросъ* участва в съчетание преже *оутроса*, което има значение „полунощница“.

Както може да се заключи, в КСП количествено *оутросъ* надделява. Във всички примери срещу него стои гръцко *ἄρθρος*. Това дава основание на някои изследователи да разглеждат *оутросъ* като гръцка заемка. Татяна Пентковска на няколко пъти се спира на тази лексема (Пентковска 2004; Пентковска 2006), а през 2005 г. посвещава на нея специално изследване (Пентковска 2005). Що се отнася до разглежданата дума, авторката я определя като литургически гърцизъм, появил се в контактна славяно-византийска зона (Пентковска 2005: 159). В изследванията си руската изследователка привлича още материал за употребата на *оутросъ*, но добавя данни и за *о-фросъ* и *отросъ*. Ще се спрем подробно на тези примери в по-нататъшното изложение.

В центъра на разработката на Т. Пентковска е една керамична плочка, датирана в края на IX в. – началото на X в., от Кръглата църква в Преслав (използвам публикацията на К. Попконстантинов, А. Мединцева) (Мединцева, Попконстантинов 1984). Подобно на преславската рисуванa керамика, тя е от бяла глина, а надписът е изписан с кафявия тон на преславската керамика. В разделено на три части поле от двете страни на плочката са изписани литургически указания за утренните и вечерните прокимени за определени дни от седмицата.

Надписът е отнасян към двуезичните българо-гръцки надписи, но на практика е интерферентен текст (Йорданова, Иванова 2002: 82), защото двата езика се преплитат, като категорично преобладава гръцкият. Единствените 2 славянски думи са предлогът „на“ и „вечерън“. Докато вечерното богослужение е назовано със славянска дума, в която по подобие на *оутрънаа* е налице субстантивация на прилагателното *вечерънъ*, като по този начин се изковава термин, съответстващ на гръцкото *ἑσπέρα*¹, то за утринното е използвана ду-

¹ Заслужава да се подчертае, че в гръцки с терминологично значение ‘вечерна служба’ е натоварено съществителното, което означава ‘вечер’, докато в старобългарски с такова значение е натоварена субстантивираната форма на прилагателното *вечерънъ* (подобно на *оутрънь*). Това говори за прецизно съобразяване на първите терминотворци с особеностите

мата $\phi[\rho]\phi\rho\varsigma$. Непременно искам да подчертая, че графемата „ ρ “ е възстановена от издателите, а реално не присъства в надписа, нито има заличена буква, която да бъде възстановена. По същия начин текстът е издаван и в по-ранни публикации, което намирам за подвеждащо. Впрочем всички издатели публикуват надписа с кирилски букви, въпреки че отбелязват, че графически гръцките и българските думи са изписани по един и същи начин (Мединцева, Попконстантинов 1984: 73), т.е. доколко дума от надписа е гръцка или българска, зависи изцяло от произхода на тази дума, а не от написанието. В това отношение разглежданият литургичен надпис се различава от истински двуезичните надписи, в които гръцкият текст, който винаги е водещ и в преславските, и в равненските двуезични надписи, е преведен на български (Попконстантинов 1983).

Заслужава да се отбележи, че лексемата $\phi[\rho]\phi\rho\varsigma$ от този епиграфски паметник (П₇ в списъка на изворите за СР) не е отразена в речникова статия в *Старобългарския речник*, който за първи път в палеославистиката включи сред своите извори обилен епиграфски материал, в това число и преславските надписи, т.е. взето е решение, че думата не е усвоена гръцка заемка, а принадлежи към гръцката част на надписа.

В коментара на преславския керамичен надпис Т. Пентковска смята, че надписът е писан от българин, който записвал гръцките думи във вида, в който ги е чувал от свой учител грък, а не е следвал гръцки образец. С това се обяснява отсъствието на първото „ ρ “, но още тук ми се иска да подчертая, че „ ρ “ не присъства в нито един от вариантите, за които ще стане дума по-долу. Държа да подчертая още, че във вид $\phi\phi\rho\varsigma$ утринната служба се среща единствено на керамичната плочка от Преслав. В тази уникалност има два моменти, които ми се иска да открия:

- Написане с начално „ ϕ “.
- Единствено написане с ϕ .

Според Т. Пентковска в старобългарските паметници има и друг начин на адаптация на $\theta\rho\omega\varsigma$ – с начално $\phi\rho$ -, т.е. $\phi\rho\tau\rho\omega\varsigma$. Според авторката $\phi\rho\tau\rho\omega\varsigma$ в лексиконарните апарати на тетра и апракос евангелията се отнася до най-древния евангелски превод и трябва да се свърже с югозападната част на Първото българско царство. В руската книжнина се среща само $\phi\rho\tau\rho\eta\nu\nu\iota\varsigma$, но в среднобългарски ръкописи (Аргировия триод, Скопския миней и пр.) $\phi\rho\tau\rho\omega\varsigma$ продължава да се употребява (Пентковска 2005: 159).

Списъкът на употреби на $\phi\rho\tau\rho\omega\varsigma$ продължава със Скитския патерик. Паметникът е изследван от Е. Гергова и У. Федер (Гергова, Федер 2003) и издаден по множество преписи от У. Федер (Veder 2006). В Скитския патерик лексемата се среща на два пъти в различни облика. В <B24:10> се явява като

на старобългарския език. Между другото, в Синайския евхологиум е засвидетелствана непреведена гръцка дума за „вечерна служба“ и тя не е гръцко съществително, а прилагателно име – *εσπερινα* (СР 1: 480), но единственият пример е без гръцко съответствие.

оѣросъ и това е единствена форма без разночетения по преписите: се гъ доулии приде ѿ оѣроса. Вариант оутро съз намираме в три от преписите на Скитския патерик в контекст: начста. оутро съз, а в останалите на това място се явяват следните разночетения: пѣнїе, оутреню, оутреницю, заоутреню. Приведените форми са от изданието на У. Федер от 2006 г., но няколко години по-рано в съвместната публикация на Е. Гергова и У. Федер цитираният по-горе пример от <7:52:16> е приведен като: и възставъша же начста оѣросъ. Този начин на разчитане на текста използва Т. Пентковска. Приемам за меродавно изданието на ръкописа и това, че в Скитския патерик присъстват формите оѣросъ и оутро съз.

Може да се каже, че направената корекция при публикуването променя опорните пунктове, върху които се градят разсъжденията за оутросъ, направени в досегашните проучвания. Разчетеното в изданието написание оутро съз хвърля основателни съмнения дали този пример изобщо може да се разглежда, когато анализираме употребите на оутросъ, но да приемем, макар и с резерви, че това все пак е така. Все пак по-вероятно ми се струва това да е своеобразно разчленение на оутросъ, което води до промяна на смисъла на текста.

На първо място да се спрем върху формата оѣросъ. Това отново не е коректната гръцка дума, и то не заради замяната на ѣ с ѱ, което не е особеност само на руската редакция².

В две свои публикации, в които разглежда проблемите на славянската литургическа терминология и на лексико-граматичната норма, Т. Пентковска отново засяга въпроса за присъствието на оутросъ в южнославянската книжнина (Пентковска 2004; Пентковска 2006). Повод за това ѝ дават заниманията ѝ с преводите на Йерусалимския устав (български и сръбски), осъществени на Света гора. Лексемата оутросъ, която Пентковска нарича литургически гръцизъм, присъства в двата най-ранни южнославянски превода на Йерусалимския устав – в първия български на стареца Йоан и в първия сръбски. И в двата превода употребите на думата са малко на брой и се конкурират с много по-често използвания термин оутреня. Явно оутросъ се пази в южнославянската книжнина не само в преписи на по-рано преведени текстове, но и присъства в литургическата терминология, използвана през XIII – XIV в.

Какви са реалните факти за присъствието ѝ в старобългарския език и в какви облици се среща лексемата?

- оѣросъ в преславската керамична плочка.
- оѣросъ в Скитския патерик.
- оутросъ в лекционарния апарат на евангелските текстове (Асеманиево евангелие, Самина книга), в това число и в Остромирово евангелие, което представлява преславската ревизия на евангелския текст, Енинския апостол, Слепенския апостол, Беседите на папа Григорий Двоеслов, в първия бъл-

² Сравни например Врачанското евангелие, среднобългарски паметник от XIII в., и известните подобни примери: вифани, фома, марфа, въстафиа (Цонев 1914: 53).

гарски (на стареца Йоан) и в първия сръбски превод на Йерусалимския устав. С известна условност тук отнасям и примера $\phi\tau\rho\sigma$ съ от Скитския патерик.

В нито един от тези варианти не е представен автентичният вид на гръцкото $\theta\rho\theta\rho\sigma$.

По повод на изписването на лексемата в преславския литургически надпис е изказано становище, че са възможни два варианта – или авторът е българин, който е запомнил „на слух“ гръцката дума, или е грък, на когото му е убягнала българската дума (Йорданова, Иванова 1983). „Изопаченият“ вид, в който се явява заемката, безспорно навежда към съмнение дали е представена грамотно, но докато в интерпретацията на надписа се предполага писач ученик, който тепърва се ограмотява, то как ще се обясни присъствието на същия облик на $\theta\rho\theta\rho\sigma$ в Скитския патерик (отново без първото „р“ и с предаването на θ с ϕ).

Освен това доколко можем да предполагаме наличието на утвърдена българска лексема, на термин за назоваване на сутрешното богослужение, която е убягнала на писача, при пъстротата, която показват най-ранните старобългарски ръкописи. Смятам, че корпусът на класическите старобългарски паметници е красноречиво доказателство, че по времето на създаването на надписа от края на IX – началото на X в. норма все още няма.

Смятам, че $\phi[\rho]\phi\rho\sigma$ от керамичната плочка не може със сигурност да бъде причислена към българската част на надписа и да бъде интерпретирана като заемка. Присъствието ѝ за мен е толкова българско, колкото текстът на прокимена, който следва след нея (сравни цялото съдържание на това поле от надписа: на $\phi\phi\rho\sigma$ сон: ке). Единствената „българска следа“ тук е предлогът на. Както видяхме, лексемата не е включена в СР. Струва ми се, че голям дял за „присъединяването“ ѝ към словния състав на старобългарския език има изследователската интерпретация и неотменното изписване, заради гръцкото съответствие, на $\phi[\rho]\phi\rho\sigma$, което не отговаря на действителността.

И все пак $\theta\rho\theta\rho\sigma$ присъства в преводните текстове, макар с единичен пример и отново не в напълно точен, според гръцкия фонетичен състав на думата, вид. Това е един от двата примера от Скитския патерик.

Скитският патерик е свързан от едни автори с дейността на св. Методий и Кирило-Методиевите ученици от най-ранния етап на развитието на славянската книжнина, докато други го смятат за превод, осъществен в България след пристигането на Кирило-Методиевите ученици (Старобългарска литература 2003: 355 – 356). Във всеки случай и двете хипотези не оставят съмнение в това, че Скитският патерик е преведен в ранната старобългарска епоха. Със сигурност преводът му не е дело на недостатъчно ограмотен ученик. В такъв случай как трябва да интерпретираме едната от употребите на понятието за утринно служение, наречено в Скитския патерик $\phi\phi\rho\sigma\zeta$? Този облик е в пълно съзвучие с некоректното $\phi\phi\rho\sigma$. Единствената разлика е $\phi>\phi$. И тук първата от двете графеми „р“ от $\theta\rho\theta\rho\sigma$ липсва. Повторението на „грешката“ от епиграфския преславски паметник навежда на мисълта за някаква прием-

ственост или поне хвърля съмнение върху маргиналното положение на *оѣросъ*.

Докато в керамичната плочка, по мое мнение, няма заемка, то в Скитския патерик имаме гръцка заемка със значение ‘утринно богослужение’ и облик *оѣросъ*.

Какво може да се каже за *оутросъ*, която Т. Пентковска нарича разновидност, различна адаптация на гръцката лексема. Според авторката старобългарските паметници и преводите от XIV в. показват, че *оутросъ* надделява над *оѣросъ*, а началното *оѣ-* отразява по всяка вероятност изменение на *о > и*, което възниква на гръцка почва, както в неударена сричка, така и под ударение. Като примери са приведени *σαλοῦνιν* и *σαλώνιος*, *δοῦξ* и *δῶξ*, *δόξ*. Тези колебания се отразяват и в славянските заимствания като *джака-доксъ*; *подрѣмие-подрѣмие*; *дрѣмъ-дрѣмъ*; *икона-икѣна*; *канѣнъ-канѣнъ* и т.н. (Пентковска 2005: 159). Аргументите безспорно заслужават внимание, но не може да не прави впечатление, че нито един от приведените примери, нито в гръцки, нито в старобългарски, не е с подобна промяна в начална позиция.

Началното *оѣ-* и липсата на първото „р“ според мен могат да получат и друго обяснение. И то се налага от напълно еднаквата първа част на думата *оутро-съ* и домашното славянско, старобългарско *оутро*. Склонна съм да мисля, че в случая с *оутросъ* става дума за частично побългарена по правилата на народната етимология гръцка заемка, което е станало на основата на изключителната фонетична близост между думите от двата езика. Доколкото такова побългаряване като явление има нужда от паралел за потвърждение на подобен процес, мога да посоча побългареното *притранъ* „ясен, отчетлив“, в което гръцкото *τρονής* участва като мотивираща основа, към която е присъединен славянският префикс *при-*.

Вероятно съвсем неслучайно *оутросъ* се появява в осъществените на Света гора преводи на Йерусалимския устав. Добре известно е, че след разгрома на Първото българско царство Света гора остава най-богатата банка от текстове, които благодарение на далновидната политика на цар Иван Асен II и светогорското монашество извървяват отново пътя до книжовните средища в българската държава (Спасова 2007). Съвсем неслучайно в новите преводи на стареца Йоан се появяват, за известно учудване на изследователите, редица от добре известните „преславизми“. До тях се нарежда и една побългарена гръцка дума, назоваваща утринното богослужение, която след доминиращото си място в КСП, се появява в превода на Йерусалимския устав.

Предполагам, че тя бива изчистена при редактирането на светогорските образци в Търново и по този начин споделя съдбата на голяма част от останалите „преславски“ лексеми.

Така или иначе двата светогорски превода на Йерусалимския устав са последното известно свидетелство за битуването на гръко-българския хибрид *оутросъ* в старобългарския книжовен език. Литургичната терминология, подобно на всяка терминологична система, не търпи многообразието на терми-

ни за назоваването на една и съща реалия и във вековния развой на българския език това е *оутрънана*.

ЛИТЕРАТУРА

- Гергова, Федер 2003:** Гергова, Е., Федер, У. Богослужебните последования според Скитския патерик (предварителни бележки). – В: *ПЪТИ ДОСТОИТЪ. Сборник в памет на Стефан Кожухаров*. София: ИЦ „Боан Пенев“, 2003, с. 95 – 111.
- Йорданова, Иванова 2002:** Йорданова, В., Иванова, Е. Двуетичните надписи в България от IX – XIV в. (лингвистични бележки). – В: *Преславска книжовна школа*. 6. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 76 – 89.
- Мединцева, Попконстантинов 1984:** Мединцева, А. А., Попконстантинов, К. *Надписи из Круглой церкви в Преславе*. София: Изд. на БАН, 1984.
- Пентковска 2004:** Пентковская, Т. В. Переводы византийско-славянской контактной зоны XIII – XIV вв. – литургическая терминология. – В: *Преводите през XIV столетие на Балканите*. София: ГорексПрес, 2004, с. 235 – 248.
- Пентковска 2005:** Пентковская, Т. В. Грецизми *оутросъ* и *одросъ* в славянской книжной традиции. – В: *Acta Palaeoslavica*. Vol. 2. Sofia, с. 157 – 160.
- Пентковска 2006:** Пентковская, Т. В. Ранние южнославянские переводы Иерусалимского типикона: особенности лексикограмматической нормы. – В: *Многократните преводи в Южнославянското средновековие*. София: ГорексПрес, 2006, с. 397 – 418.
- Попконстантинов 1983:** Попконстантинов, К. Двуетични надписи от края на IX – началото на X век. – *За буквите*, 1983, бр. 8.
- Спасова 2007:** Спасова, М. Приписката на стареца Йоан и проблемът за Атонската редакция на старобългарските книги – В: *Търновска книжовна школа*. 8. *Св. Евтимий, патриарх Търновски и неговата духовна мисия в Европа*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007, с. 211 – 229.
- CP 1:** *Старобългарски речник*. Т. 1. София: Валентин Траянов, 1999.
- CP 2:** *Старобългарски речник*. Т. 2. София: Валентин Траянов, 2009.
- Старобългарска литература 2003:** Петканова, Д. (съставит.) *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. 2. прераб. и доп. изд. Велико Търново: Абагар, 2003.
- Цонев 1914:** Цонев, Б. Врачанско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII в. (Софийска народна библиотека № 19). – *Български старини*. Кн. 4. София, 1914.
- Veder 2006:** Veder, W. R. The Collation of the Witnesses to the Scete Patericon. – *ПОЛАТА КЪЗНИГОПИСНАТА*, Vol. 36 (April), 2006.
<http://kb.osu.edu/dspace/bitstream/handle/1811/24008/361CollationA-G.pdf?sequence=10>